

Egy mithraikus főpap sírja Pannoniából?

Tóth István

In memoriam Gaál Ernő

A Mithras-kultuszra vonatkozó ismereteink hiányának listájában kiemelkedő helyet foglal el az a tény, hogy ma semmit sem tudunk a vallás híveinek túlvilágképéről és annak evilági leképeződéséről, azaz a kultusz beavatottjainak temetési rítusairól. Sem a kultuszra vonatkozó elbeszélő források (László Levente szerkesztésében most jelentek meg magyarul: *Mithras és misztériumai*; lásd az irodalomjegyzékben), sem a vallás epigráfiai és szobrászati anyaga (*CIMRM*) nem ad semmiféle támpontot az idevágó kérdések megválaszolásához. Éppen ezért van megkülönböztetett fontossága minden e tárgyra vonatkozó adatnak.

Az alábbiakban egy ilyen példával foglalkozunk.

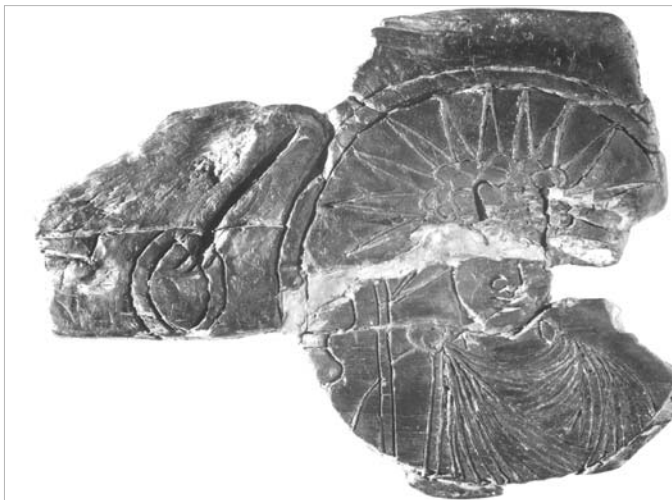
A pannoniai Mithras-kultusz több száz emléke között kétségkívül az egyik legfontosabb – bár eddig figyelemre sem méltatott – darab egy alig néhány négyzetcentiméternyi keményfa lap töredéke. A tárgy gyakorlatilag publikálatlannak tekinthető.

Az emlék a székesfehérvári Szent István Király Múzeum leltárkönyvében 496. ltsz. alatt szerepel, s lelőhelyként a Székesfehérvártól északra néhány kilométer távolságra fekvő Zámoly van megadva. A leltárkönyvi bejegyzés 1894-ből származik, ajándékozóként Báró Jenő helybéli birtokos szerepel, „akinek szőlőjében, egy kőkoporsóban került elő, egyéb leletekkel, Diocletianus-érem, hagymafejes fibula, stb.” együtt. (Az idézet dr. Bánki Zsuzsanna régész 2005. január 20-án, kérésre hozzám írt leveléből való.) A tárgyat az irodalom mindmostanáig csak futólag említette (képét kommentár nélkül közölte Fitz Jenő); ezekben az említésekben még a lelőhely megnevezése sem egységes. A tárgy – amelynek leírókartonja a múzeum többszöri költözködése során elveszett – jelenleg is az állandó kiállításban látható és a vitrin biztonsági lezárása miatt nem hozzáférhető. (Ugyancsak Bánki Zs. köszönettel fogadott közlése.) A töredék méretei: 15,9 × 11,4 cm.

A leltárkönyv szerint zámolyi lelőhelyű tárgynak a következő unikális tulajdonságai vannak:

1. Fából készült, amire a ma ismert Mithras-emlékek között nincs analógia.
2. Kőkoporsóból származik, tehát eleve eltemetésre szánt sírmelléklet volt.
3. A Diocletianus-érem és a hagymafejes fibula révén jól keltezhető a 4. század első felére-közepére.
4. Mindkét oldalán megmunkált, felirattal ellátott tárgyról van szó. A falapba bevészt alakok és betűk körvonalait eredetileg finom fém inkrusztáció emelte ki.

Mivel a most tárgyalt töredék fából készült, jogosnak látszik feltételezni, hogy egy eredetileg nagyon sok párhuzammal rendelkező, de a romlandó anyag miatt teljesen meg-

A falap töredékének két oldala Sol és Luna ábrázolásával
(Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum,
Gelencsér Ferenc felvétele)

Ilyen dolog történt akkoriban az úgynevezett Mithrion körül: mivel maga a hely már régóta elhagyatottan állt, Constantius odaajándékozta az alexandriai gyülekezetnek. Amikor viszont Geórgiosz, hogy felújítsa, megtisztíttatta a templomot, napvilágra került egy szentély, amelyben faragott szobrokat és egykori beavatottak bizonyos szerszámaikat tárták fel, és ezeket mind nevetségesnek és idegenszerűnek találták. Ezeket, miután közkölségen kiállították, a keresztények körbehordozták, mintegy a pogányokon gúnyolódva. Erre nagy tömeg gyűlt össze, akik megtámadták a keresztényeket, egyesek kardokkal vagy kövekkel, mások úgy, ahogyan hamarjában fel tudtak fegyverkezni. Sok keresztényt megöltek, ezeket keresztre is feszítették az isten kultuszának meggyalázása miatt, legtöbbjükét legalábbis megsebesítették. Ezek miatt a keresztények a megkezdett munkát befejezetlenül hagyták.

Szózomenosz,
Egyháztörténet V. 7. 5–8

Ebben az időben Alexandriában a következő esemény történt. Theophilosz püspök buzgólkodása következtében császári rendelet írta elő, hogy le kell rombolni az alexandriai pogány szentélyeket, és ennek a végrehajtását Theophilosz gondjára bízta. Theophilosz kihasználta a neki adott hatalmat, és mindenféle módon gyalázta a pogányok misztériumait. Kiürítette a Mithreiont és leromboltatta a Szarápeiont. A Mithreion vérengző misztériumait nyilvánosságra hozta, hogy mindenki lássa. Szarápisznak és a többi istennek a misztériumairól kimutatta, hogy teljesen nevetségesek, ugyanis megparancsolta, hogy a phalloszokat tegyék ki a fórum közepére.

Szókratész Szkholasztikosz,
Egyháztörténet V. 16
(Baán István fordítása)

semmissült tárgycsoport egyetlen, szinte csodával határos módon fennmaradt példányáról van szó.

A deszkalapon megmaradt ábrázolások rendkívül egyszerűek. Szemmel láthatóan egy nagyobb méretű faragvány felső sarkáról van szó. Az egyik oldalon Sol tizenkét ágú sugárkoronával ékesített mellképe látható, a vállán korongfibulával összefogott *tunicában*; másik felől Luna magasra fésült frizurájú büszkje azonosítható, amelyet dúsan redőzött *peplum* fed. Kontyba tűzött haja fölött holdsarló teszi világossá az attribúciót. – A két mellkép azonosítását az egyértelmű ikonográfiai jellemzőkön kívül a két *protomé* mellett látható, eredetileg nyilván réz, ón, vagy ezüst berakással kiemelt betűk – *So[li]*, illetve *[L]un[ae]* teszik bizonyossá. Az inkrusztáció (mint az a fényképen világosan látható) több helyen, így pl. Sol egész alakján, sugárkoronája bevéséseiben ma is megvan.

A két kettős körívvel keretezett portré nem lehet más, mint egy-egy nagyobb kompozíció jobb, illetve bal felső sarkában konvencionálisan szereplő isten-képmás. Példaként a bikaölő Mithras ábrázolásait, illetve a Sol és Mithras lakomáját megjelenítő reliefeket idézhetjük. Ez a két kompozíció – mint az közismert – a Rajna-vidéken, de a Duna mentén is, gyakorta szerepel ugyanazon relief két oldalán; legközelebbiről egy töredékes aquincumi példányra utalhatunk. Ez utóbbi emlék publikációjában (lásd az irodalomjegyzékben: „Egy Mithras-Sol relief Aquincumból”) Németh Margit összeállította az analógiák teljes gyűjteményét.

Ismételten hangsúlyozzuk, hogy ehhez a tárgyhoz akárcsak megközelítően is hasonló, fából készült, sírleletről származó emlék egyáltalán nem szerepel az irodalomban. – A tárgy értelmezése kapcsán logikusan a következő kérdések tehetők fel:

1. Lehetett-e ez a tárgy egy Mithras-hívó (esetleg: *pater*, pap) koporsója?
2. A ma egyedülálló tárgynak lehettek-e rokon-darabjai?
3. Miért kerülhetett sírba, tehát végleges eltemetetésre szánva, ez a mívesen megmunkált faragvány a Kr. u. 4. századi Pannoniában?

Unikum tárgyról csak fenntartásokkal szabad véleményt formálni. Ezért:

1. Szinte bizonyos, hogy a dekorált falap nem lehetett valamiféle egyedi, a sírkultuszhoz kapcsolódó tárgy, tehát pl. „koporsó” alkatrésze. Ennek ellene mond a tárgy kétoldalas megmunkálása, továbbá az is, hogy az e tárggyal kísért halott eleve kőkoporsóban feküdt, így más, a testet burkoló eszközre nem volt szükség.

2. Ilyen faragvány – bármily míves kivitelű is – nem lehetett egyedi műtárgy. Ha ma nem ismerjük akár több száz analógiáját, akkor az csakis a romlékony alapanyag természetes pusztulásának tulajdonítható.

3. Funkcióját tekintve semmi másra nem gondolhatunk, mint hogy a fatábla eredetileg egy Mithras-kultuszközösség magas rangú előljárójának liturgikus jelvénye lehetett. Analógiaképpen az Isis-kultusz, a kisázsiai kultuszok, a zsidók, vagy éppen a keresztények ugyancsak romlandó anyagból, tehát fából, textiltől, bőrből készült szent tárgyaira, a papi viselet rangjelző tartozékaira gondolhatunk.

4. Ha pedig a 4. század első felében, tehát a mediolanumi edictum és a niceaei zsinat idejében, vagy kevéssel azok után, ezt a szent tárgyat, a bizonyára papi (főpapi) rangú halottal együtt eltemették, akkor ez csakis e funkció utolsó gyakorlójának halálakor következett be. Ugyanúgy, mint az intercisai 2000. sír nagy Mithras-reliefje, a csákvári Magna Mater főpap archigallus-fejdisze, vagy a brigetiói augur-bot birtokosa esetében történt.

Érdemes figyelmet fordítanunk arra a körülményre, hogy a sírmellékletek között egy hagymafejes fibula is szerepelt. Ez a tárgytípus közismerten rangjelző szerepet töltött be a 4. századi viseletben. Viselője a provinciális társadalom ama elitjéhez tartozhatott, amely legtovább állt ellen a kereszténység terjedésének, és az utolsó pillanatig őrizte a misztérium-vallások hagyományát. Az ornátusba öltözött (öltöztetett!) főpap halálában is vallása főpapja maradt.

Egy ilyen személy eltemetése – és vele együtt *insignium*-ának sírba szállása – Pannoniában leginkább a 4. század

Sol–Mithras dombormű töredéke Aquincumból
(Budapest, Aquincumi Múzeum, Komjáthy Péter felvétele)

Kétoldalas relief Fiano Romanóból (Párizs, Louvre, a *CIMRM* 641. nyomán)

közepén, vagy kevéssel az után történhetett; akkor tehát, amikor a közeli Aquincum polgárváros Mithraeumainak is sorozatos pusztulásával számolhatunk, illetve amikor a savariai Iseum és Metroon, vagy a Carnuntum-pfaffenbergi és a Gellérthegyi szent kerületek elpusztítása is keltezhető. A halott mellé pedig talán azért került az évtizedekkel korábban (305 előtt) vert Diocletianus-érem, mert Diocletianus volt az az utolsó császár, aki Mithrast még deklarálta „hatalma támaszának” (*fautor imperii sui* – *CIMRM* 1968., Carnuntum) tekintette, s így az jól illeszkedett a sír halottjának gondolkodásához.

Mi lehetett tehát eredetileg a mindkét oldalán megfaragott zámolyi fatábla? A válasz megtalálásához először is kísérletet kell tennünk a tárgy eredeti méreteinek, tematikájának rekonstruálására. A Sol- és Luna-mellképek, mint már szó volt róla, nyilvánvalóan egy-egy nagyobb jelenet jobb, illetve bal felső sarkában helyezkedtek el. A tábla egyik oldalán igen nagy valószínűséggel a bikaölés jól ismert jelenete szerepelhetett. E reliefek kompozíciós arányait figyelembe véve a fatábla eredeti teljes szélessége 32-35 cm lehetett. Ehhez a szélességi adathoz, téglalap alakú táblát feltételezve, kb. 22-25 cm-es magasság tartozhatott. A tábla, kis mérete miatt, bizonyára csak a főjelenetet ábrázolta. – A hátlapon, a kétoldala-

Homérosz azonban nem keletre és nyugatra tájolta a kapukat, nem is a napéjegyenlőségek irányába, vagyis a Kos és a Mérleg felé, hanem délre és északra, azon kapuk felé, amelyek az égbolt északi részén legészakabbra vannak, illetve azok felé, amelyek az égbolt déli részén legdélebbre vannak. Hiszen a barlang a lelkek és a vízi nimfák szentélye, a lelkeké pedig azok a helyek, amelyek megfelelnek a keletkezésnek és az elmúlásnak. Mithrásznak olyan székhelyet adtak, amely illik a napéjegyenlőségekhez. Ezért hordozza a Mars törét a Kos jegyében, és üli meg a Bikát. A <Mérleg csakúgy, mint a> Bika pedig a Vénuszé. Mivel Mithrász a keletkezés világának létrehozója és ura, a napéjegyenlőség körén helyezkedik el. Jobb oldalán vannak az északi részek, bal oldalán pedig a déliek. Ezekről délre helyezkedik el Kautész, mert meleg, északra pedig az északi szél hidege miatt <Kautopatesz>.

Porphüriosz, *A nimfák barlangja az Odüsszeiában* 24
(Lautner Péter fordítása)

Egy közmunkával épült bazilika, amelyről azt mondták, hogy Constantius adományozta az ő hitetlenségét hirdető püspököknek, régi és meglehetősen elhanyagolt volt, a hosszas elhanyagoltság folytán semmi ép sem volt benne a falakon kívül. A püspök, aki ekkor kormányozta az egyházügyeket (ti. Theophilus), jónak látta ezt az épületet elkérni a császártól, hogy az imádkozó hívek létszámának növekedésével Isten házáinak száma is növekedjen. Miután megkapta és fel akarta ékesíteni, a helyén elrejtett, mégpedig földbe ástott barlangok kerültek elő, amelyek inkább voltak alkalmasak rablóbandák gaztetteire, mint ünnepélyes szertartásokra. A pogányok pedig, akik látták, hogy bűneik rejtékhelyei és gaztetteik barlangjai újra napvilágot látnak, nem túrték, hogy az annyi évszázadon át titkolt és sötétségben rejtgetett gonoszságukat feltárják; mintha sárkányok kelyhéből ittak volna, mind eszüket vesztették, és nyíltan örvöngeni kezdtek.

Rufinus, *Egyháztörténet* XI. 22

Az idézetek forrása: László Levente (szerk.), *Mithras és misztériumai* I-II., ford. Kendeff Gábor és mások, Budapest, 2005.

san megfaragott emlékek többségének tanúsága szerint, a lakoma-jelenet helyezkedett el. A kis felület adta lehetőségek között, talán olyan takarékos módon megkomponálva, mint a *CIMRM* 641. számú Róma városi emléken, ahol csak Luna protoméja szerepel a bal felső sarokban; Solé nem, hiszen ő amúgy is ott ül a bika bőrével letakart asztalnál, Mithras mellett.

Ez a tárgy legvalószínűbben egy magasabb mithraikus funkciót betöltő személyiség (*pater sacrorum*) ma ismeretlen ornátusának tartozéka lehetett. Az ornátus viselője kezében tartott „ikon” afféle „békecsók-tábla” (*lypsanotéka*) szerepét tölthette be, s e minőségében szakrális *insignium* lehetett. (Nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy azok a kisméretű bronz-reliefek, amelyek legszebb példánya (*CIMRM* 1727.) Brigetióból ismeretes, fa alapra erősítve, hasonló funkciót tölthettek be. Ugyanez felvethető a, főként Pannoniából ismert, ugyancsak kicsiny, márványból készült bikaölés-reliefek esetében is (Pl. *CIMRM* 1740.).

Az e tárggyal a kezében eltemetett személy olyan ember lehetett, aki a Kr. u. 4. század közepe táján tudatára ébredt saját vallási világa, saját funkciója mulandó voltának, de az újjal, a kereszténységgel megbarátkozni, önmagával megalkudni már nem tudott. Az aquincumi Mithraeumok lerombolása idején ez a személy (ugyanúgy, mint a közeli Csákváron eltemetett Kybelé-főpap) – feltehetően éppen Aquincumból – vidékre húzódott, azaz (mint Symmachus és köre) *paganusszá* vált. A világtól elzárt környezet a „Vértés vadonában”, ahol még élt a barlangokban tisztelt istenek kultikus hagyománya (Báročzházy-Esterházy barlang) is, e visszavonulás ideális helyszíne lehetett. Majd – ismét: akárcsak a szomszédban eltemetett archigallus, vagy Brigetio utolsó *augurja* – saját személyes életének végét érezvén közeledni, úgy rendelkezett, hogy „fiai” (átvitt értelemben: hívőközösségének általa beavatott ifjabb tagjai) a

társadalmi rangját jelző hagymafejes fibula és a szájába helyezett *obulus* ősi jelképe mellett, kezében hitének bizonyítékát is helyezték koporsójába.

Mert ő már csak ettől és nem az új hit jelképeitől remélte túlvilági boldogulását...

Bronz relief Brigetióból (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Dabasi András felvétele)

IRODALOM

- Bánki Zs., *Római bronzok – Bronzes Romans. Az István Király Múzeum gyűjteménye* (Az István Király Múzeum Közleményei, B:30.), Székesfehérvár, 1972.
- Barkóczi L., „New Data on the History of Late Roman Brigetio”: *Acta Ant. Hung.* 13 (1965) 215–257.
- Fitz J., *A római kor Fejér megyében* (Fejér megye története I. 4), Székesfehérvár, 1970, 183. (p.27.) 1,1 kép.
- Gordon, R., „Small and Miniature Reproductions of the Mitraic Icon”: Martens, M. – de Boe, G. (szerk.), *Roman Mithraism: The Evidence of the Small Finds*, Brüssel, 2004, 259–283.
- Kerényi K., „Wilamowitz filológiája és a magyar föld antik emlékei”: *Egyetemes Philológiai Közlöny* 56 (1932) 1–16. (Újra közölve: *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, Budapest, 1984, 93–110.)
- László Levente (szerk.), *Mithras és misztériumai I–II.*, Budapest, 2005.
- Merkelbach, R., *Mithras*, Königstein, Hain, 1984.
- Merkelbach, R., *Weihegrade und Seelenlehre der Mithrasmysterien* (Rheinisch-Westphälische Akad. der Wiss. – Vortr. 257.), Opladen, 1982.
- Németh M., „Egy Mithras-Sol relief Aquincumból”: *Budapest Régiségei* 30 (1993) 215–225.
- Piso, I., „Die Inschriften”: Jobst, W. (szerk.), *Das Heiligtum der Jupiter Optimus Maximus auf dem Pfaffenberg/Carnuntum 1.* (Der Römische Limes in Österreich, 41.), Wien, 2003.
- Topál J., *Mithras Denkmäler von Aquincum. Archaeologia Poetovionensis. Ptuj v Rimskem Cesarstvu. Mitraizem in njegova doba. – Ptuj im römischen Reich. Mithraskult und seine Zeit*, Pokrajinski Muzej, Ptuj, 2001.
- Tóth István, „IV. századi áldozóhely nyomai a savariai Iseum mellett”: *Arch. Ért.* 102 (1975) 46–51.
- Tóth István, „Magna Mater és Attis kultuszának emlékei Pannoniában”: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 29 (1984) 127–161.
- Tóth István, „Addenda Mithraica Pannonica”: *Specimina nova* 4 (1988) 17–73.
- Tóth István, *Mithras Aquincumban* (kézirat, 2006).
- Vermaseren, M. J., *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae I–II.*, The Hague, 1956, 1960. (*CIMRM*)